

RADIĆEVI GOVORI U DALMACIJI 1926. GODINE

Franko MIROŠEVIĆ
Zagreb

UDK 929:329"1926" S.Radić
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 10. XII. 2007.

U ovom prilogu autor na temelju novinskog tiska, relevantne literature i arhivskih izvora opisuje govore koje je Stjepan Radić 1926. godine održao u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Bilo je to vrijeme sporazuma HSS-a s radikalima kada su u vladi ujedno bili uz ministre radikale i ministri članovi HSS-a. Međutim, to Radiću nije smetalo da otvoreno govori o nezdravom političkom stanju u zemlji, optužujući za to uglavnom svoje političke partnere radikale. Ti su istupi doveli u pitanje samo sporazum Radića s radikalima. Autor analizira govore i donosi ocjene i zaključke.

Ključne riječi: sporazum, ravnopravnost, Srbi, Hrvati, radićevci, radikali, centralizam, federalizam, korupcija.

UVOD

Pašić-Pribićevićeva vlada u prosincu 1924. godine donijela je odluku da se zakon o zaštiti države protegne i na Hrvatsku republikansku seljačku stranku (HRSS) zbog njenog pristupanja Seljačkoj internacionali sa sjedištem u Moskvi. Odluka donesena 23. prosinca provedena je na Novu godinu 1925., kad ju je potvrdio kralj Aleksandar. Spomenutom odlukom raspušta se HRSS, zabranjuje mu se rad (zborovi, skupštine, izdavanje novina) te se traži da se provede kazneni postupak protiv vodstva stranke. Ubrzo je slijedilo hapšenje vodstva stranke. Stjepan Radić uhapšen je 6. siječnja 1925. godine.

U veljači iste godine uslijedili su skupštinski izbori. Iako je HRSS bio zabranjen, dopušteno mu je bilo da na izborima istakne svoju kandidatsku listu. Režim je dopustio stranci sudjelovanje na izborima jer je smatrao da će represivnim mjerama obezglaviti njezino članstvo i tako joj onemogućiti daljnji politički utjecaj.

Rezultati izbora pokazali su da je režim donio pogrešnu odluku. HRSS je na izborima postigao 67 zastupničkih mandata, što je prisililo vodstvo tada najjače političke stranke u zemlji Narodne radikalne stranke (NRS) da pregovara s uhapšenim Radićem da se prilike u zemlji stabiliziraju.

Stjepan Radić prihvaća pregovore, smatrajući da uspješnim pregovorima može postići promjene u državi i riješiti hrvatsko pitanje. On iz zatvora šalje poruku koju je u Narodnoj skupštini pročitao njegov nećak Pavle Radić. Njome se priznaje Vidovdanski

ustav i monarhija. To je značilo napuštanje republikanstva, a stranka mijenja ime u Hrvatska seljačka stranka (HSS). Događaji u 1924. i početkom 1925. pokazali su S. Radiću da se političkom apstinencijom (nesudjelovanje u radu Narodne skupštine) ne može riješiti hrvatsko pitanje, a tako ni promjene u zemlji. S. Radić je uvidio da je potrebno voditi aktivnu politiku u Narodnoj skupštini te surađivati s različitim strankama.

Ubrzo zatim uslijedili su pregovori s vodstvom NRS-a koji su završeni u srpnju 1925. potpisivanjem *Akta o sporazumu HSS-a i NRS-a*. HSS tim sporazumom priznaje jedinstvo države, Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđevića. NRS priznaje da HSS predstavlja većinu hrvatskog naroda te da je njegov novi politički stav otklonio teškoće za suradnju s njim. Tako su HSS i NRS, odnosno Nikola Pašić i Stjepan Radić, upućeni na suradnju.

Nakon ugovora potpisanog sredinom srpnja 1925. godine formirana je vlada tzv. "narodnog jedinstva", zvana i RR vlada (vlada radićevaca i radikala) za razliku od ranije PP vlade (vlada Pašić–Pribićević). HSS je u toj vladi imao četiri ministra, ali Stjepan Radić nije bio u vladi. Dana 3. studenog 1925. godine Stjepan Radić dolazi u Beograd. Kralj ga prima u audijenciju i s njim ostaje oko tri sata u razgovoru. Nakon sastanka s kraljem Stjepan Radić se sastao i s Pašićem u njegovom stanu.¹

U razgovorima s kraljem i Pašićem sigurno se razgovaralo o provedbi sporazuma, a i ulasku Stjepana Radića u Narodnu skupštinu jer je njegov mandat s izbora 1925. godine bio ukinut. Dana 11. studenog 1925. ministar prosvjete predao je predsjedniku Vlade ostavku, obrazloživši da mu ostali ministri, a ni drugovi u klubu Radikalne stranke nisu pružili podršku da u prosvjeti Kraljevine SHS provede reforme koje je želio. Tada je Pašić odlučio predložiti kralju za ministra prosvjete Stjepana Radića, što je kralj i prihvatio. Stjepan Radić je tako postao ministar prosvjete 18. studenog 1925. godine.

Prvi Radićev javni politički nastup u funkciji ministra prosvjete bio je u Subotici 16. siječnja 1926. godine. U govoru koji je u Subotici održao pred svojim pristalicama bio je dosta umjeren prema stanju u zemlji. U njemu nije nikoga napadao, već je afirmativno govorio o ulozi seljaštva u državi i politici te pohvalio politiku koju vode vojvođanski radikali, uz naznaku da je potrebno provesti reformu poreznog sustava i ravnopravnosti svih naroda u državi. Međutim, ipak je rekao da je sporazum pokazao na put kojim se mora voditi državna politika, a taj put je "dogovor, a ne kundak" te da "nastava u osnovnoj školi treba biti na materinjem jeziku svakog naroda."² U Subotici se Radić dotakao i poreza u državi rekavši da je on prevelik te da ako ga ne može podnositi Vojvodina kako ga može podnositi Bosna i Hercegovina i Dalmacija.

GOVORI STJEPANA RADIĆA U BOSNI I HERCEGOVINI, DUBROVNIKU I DUBROVAČKOJ OKOLICI U VELJAČI 1926. GODINE

Ubrzo nakon boravka u Subotici Stjepan Radić je sa stranačkim vođama i suprugom Marženkom krenuo prema Sarajevu i Dubrovniku. 31. siječnja 1926. Radić stiže u Sarajevo, gdje je održao govor. U tom je govoru ukazao na geografsko i gospodarsko jedinstvo Bosne

¹ Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992., str. 299.

² ISTO, str. 302.

i Hrvatske rekavši da su “Hrvati iz Dalmacije i Slavonije obuhvatili Bosnu u naručaj s lijeva i desna,” ukazujući na njihovu gospodarsku uzajamnost. Tom prilikom Radić je rekao da treba podići bosanske gradove i učiniti ih središtima naše privrede.³

Prije dolaska u Dubrovnik Radić se s pratnjom zadržao u Mostaru, Čapljini i Gabeli. Na željezničkoj stanici u Mostaru dočekao ga je više stotina ljudi s glazbom hrvatskog društva “Napredak”. Radić je u govoru u Mostaru (1. veljače 1926.), osudio zapostavljenost Hrvata u Bosni i Hercegovini. Njihovih predstavnika nema u vlasti niti u vladinim privrednim organizacijama. U Mostaru je najavio mogućnost održavanja novih izbora za koje je rekao da “ih radikali ne traže, ali da ih se on i njegova stranka ne boje”.⁴ Bila je to prva disonantna izjava koja je izlazila izvan okvira dobrih odnosa s radikalima. U svezi s tim Radić je izjavio: “Ako budu slobodni izbori, vidjet ćete i čut ćete u Parlamentu onu snagu koju mi imamo u narodu. Biti u vladi to ne znači sjesti na ministarske fotelje, nego izvršiti teške domovinske zadaće.”⁵ Bio je to svojevrsni izazov koji se nije svidio radikalima, pogotovo zato što je tom prilikom uputio svojevrsne kritike njihove politike rekavši: “Ušli smo u sporazum, i kao seljačka stranka i kao hrvatski narod sa svim svojim tradicijama. Sporazum je tek u početku. Veliki državni poslovi, naročito u administraciji, razvijaju se dobro, ali to nije laka stvar. Vidite u Bosni nema ni jednog velikog župana Hrvata, a u Beogradu ni jednog direktora. Ja sam zato i pošao u Bosnu i vidio sam. Sami hrvatski seljački redovi najuskolebaniji su. Nego nije daleko čas da i Muslimani budu kao jedan čovjek onamo gdje ih njihova velika pamet i tradicije nalažu. To će biti njihov spas, to će dovesti do stvarne ravnopravnosti u Bosni.”⁶ Dakle, Radić ukazuje na postojanje neravnopravnosti u Bosni, ističući da će i za Srbe biti dobro ako se ta ravnopravnost provede. Za Srbe je Radić rekao da su “naročit element dodavši: “Ako ležeš pred Srbinom, pregazit ćete, ali ako ustaneš, poljubit će te.”⁷

U Čapljini je Radića dočekao velik broj muslimana. U govoru koji je održao u Čapljini prvi se put opširnije dotakao sporazuma zaključenog s radikalima rekavši: “Kažu da je Pašić sporazum primio, jer je morao. Nije morao, jer je vidio da se silom dalje ne može.”⁸ U daljnjem dijelu govora Radić radikalima upućuje primjedbe da u Hercegovini nisu uspostavili ravnopravne odnose među njenim narodima.⁹ U govoru održanom u Gabeli Radić kritizira ministra financija zbog nedovoljne pomoći siromašnom narodu Hercegovine.

Govori koje je Radić održao u Bosni i Hercegovini zapravo su bili uvod govorima koje je održao u veljači u Dubrovniku i njegovoj okolici kao i Dalmatinskoj zagori. Njima je Radić ozbiljno doveo sporazum u pitanje i prouzrokovao izvjesnu krizu u sporazumu s radikalima.

³ *Novo doba* (ND), broj 27 od 3. II. 1926.

⁴ ISTO.

⁵ ISTO.

⁶ ISTO.

⁷ ISTO.

⁸ ISTO.

⁹ ISTO.

Dubrovčani su Radića veličanstveno dočekali. Odmah po dolasku 2. veljače 1926. Radić je na ulazu u Dubrovnik Dubrovčanima s automobila održao govor u kojem je uputio zahvale Srbima što je danas Jadransko more naše. Pri tome je hvalio sporazum zaključen s radikalima rekavši da Srbi i Hrvati nisu “dvije opreke” već da su “blizanci” koji su slični i nisu oprečni. Tom je prilikom uputio kritike Mađarima i Slovencima zbog njihova odnosa prema Hrvatima. U ovom govoru Radić je progovorio i o mogućoj promjeni ustava istakavši da će se ona provesti kad se za to stvore uvjeti i kad obje strane zakluče da ga treba mijenjati. Govoreći o svojoj ulozi u političkom životu zemlje, Radić je rekao: “Ja u Vladi nisam obični ministar, nego predstavnik seljačkog pokreta i hrvatskog naroda. Ja istupam katkada oštro, a katkad umiljato, a uvijek s mnogo neograničene ljubavi prema srpskoj braći koju najprije pozdravljam (“Živio srpski kralj”), pa onda pozdravljam i sve vas.”¹⁰ U daljnjem dijelu govora Radić je veličao srpskog kralja kao kralja svih državljana, pa i Hrvata.

U govoru koji je na Svijećnicu održao pred crkvom sv. Vlaha i velikim brojem svojih pristaša Radić je konstatirao da se našom državom ne može upravljati odozgo (centralistički) niti silom kundaka i pušaka. Jedino rješenje je, kaže Radić, uvođenje “seljačke demokracije”.¹¹

Govorom u Dubrovniku Radić se dotakao i srpskih aspiracija kojima se svojata Dubrovnik kao “srpska ili slavenska Atena”, čime se negira njegova pripadnost Hrvatskoj i hrvatskoj naciji. U vezi s navedenim Radić je osudio Srbe katolike u Dubrovniku rekavši da u njemu imaju svu vlast iako su manjina. Radić također zamjera Srbima katolicima Dubrovnika što se u svemu povezuju s Beogradom zapostavljajući Zagreb. Ne osporavajući tvrdnje da su Srbi Hrvatima braća, Radić je rekao da je budućnost južne Dalmacije i Dalmacije uopće u njezinoj uskoj povezanosti s ostalim dijelovima Hrvatske sa sjedištem u Zagrebu. Istakavši potrebu zajedničkog života Hrvata i Srba u jednoj državi, Radić taj život uvjetuje ujedinjenjem svih Hrvata u njihovom etničkom prostoru jer je postojećom administrativnom podjelom države na oblasti njihov etnički prostor rascjepkan na više teritorijalnih oblasti. Time je Radić zapravo tražio reviziju Vidovdanskog ustava, što se nije sviđjelo njegovim političkim partnerima u vlast, radikalima na čelu s Nikolom Pašićem. U svezi s navedenim Radić je rekao: Jest Srbi su naša braća, naša je budućnost s njima nerazdjeljiva, ali put vodi preko Zagreba. Mi smo nerazdjeljivi dio hrvatskog naroda, i samo

¹⁰ ISTO. Dajući izjave u Narodnoj skupštini o svom putu, rekao je da njegov put nije bio agitacioni kako mu se imputira. Tvrdi da je krenuo u Dubrovnik jer je tamo trebao na dan sv. Vlaha doći papinski nuncij Hemergildo Pellegrinetti održati propovijed na našem jeziku te da govori o našoj zemlji, a da prethodno kako to propisuju međunarodni odnosi nije upoznao našeg ministra vanjskih poslova te da je nuncij svojim dolaskom u Dubrovnik htio “zasaditi klerikalnu grančicu svojim rukama gdje ona nije mogla sama da cvijeta”. Radić kaže da je dolaskom u Dubrovnik spriječio Pellegrinettija da govori te da u nastupu prigodom proslave sv. Vlaha ostane u granicama crkvenih obreda. Dakle, Radić je htio smanjiti značenje posjeta papinskog nuncija u navedenoj proslavi, da se osobno uvjeri u njegove postupke ne bi li ga spriječio u eventualnom prekoračenju ovlasti. Inače je beogradski tisak papinskog nuncija u Dubrovniku označavao kao izvjesno upletanje Vatikana i pape u unutrašnje poslove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine SHS). Neke strane novine kao npr. *The Universe* i *Times* tumačile su ovaj postupak kao kontrolu djelatnosti papinskog nuncija.

¹¹ *Novo doba*, broj 28 od 4. II. 1926.

ujedinjeni s Hrvatima, možemo da budemo ujedinjeni sa Srbima.” U govoru je Radić, ne baš uvjerljivo i jasno, branio ideju uspostave hrvatske republike rekavši da to Srbima smeta. U svezi s tim je rekao: “Ono što vam smeta, republika molim, to je naslov, to je forma, to je jedna firma, jedna zdjela i mi ćemo u drugu zdjelu metnuti, samo da se mlijeko ne prospe.” Osvrnuvši se na način upravljanja u državi, Radić alegorički osuđuje postojeći teror koji u državi vlada, rekavši da Srbi drhću nad državom, a Hrvati nad narodom, a u stvari po njegovom mišljenju to je jedno i država ne smije biti u opreci s narodom.

Osvrćući se na sporazum, Radić je istakao da je njegova stranka prišla sporazumu tražeći uspostavu seljačkog prava, seljačke politike i seljačke demokracije, da narod vlada, te da se Hrvati žele razvijati kao Hrvati i da ostanu što jesu, Hrvati. Za Srbe kaže Radić da su Srbi i da ih Hrvati najviše vole kad kažu da su Srbi, pa nastavlja: “(…) mi ih najvolimo, kad nam kažu, da su Srbi. Čim počnu *jugovati*, mi velimo da su počeli *ludovati*, jer se bojimo prevare. Oni će govoriti da su Jugoslaveni, a ipak će se srbovati. Mi hoćemo čisti račun; Vi Srbi, a mi Hrvati “Jugoslaveni možemo biti u pravoj Jugoslaviji zajedno s Bugarima”.¹²

Dotičući se dalje sporazuma, Radić je u Dubrovniku istakao od čega Hrvati ne odstupaju, a to je: čovječnost, seljaštvo i pravedna raspodjela državnog novca i njegovo ulaganje u prosvjećivanje naroda i njegovo blagostanje, kao i to da država ne može biti centralistički ustrojena. Naime, Radić smatra da centralizam treba primjenjivati gdje treba, a federalizam također gdje treba, ističući pritom primjere SAD i Velike Britanije. Radić je ujedno rekao da vodstvo HSS-a u sporazumu sa Srbima traži da hrvatski narod bude ravnopravan sa srpskim, te da u svemu ostaje pri svojem prijašnjem programu osim republikanstva.

Radić nije propustio a da se u govoru u Dubrovniku ne dotakne onih političara koji su se odvojili od njegove stranke nakon što je potpisan sporazum s radikalima 1925. godine. Među njima su bila i dva zastupnika HSS-a iz južne Dalmacije, Ivo Trojanović i Stjepan Buć. Za njih je rekao da nisu uspjeli razbiti i razjediniti redove HSS-a u južnoj Dalmaciji, i to, kaže Radić, prvenstveno zaslugom naroda koji je “(…) pokazao svu svoju političku zrelost prihvativši poruke vodstva HSS-a”.¹³

Govor u Dubrovniku Radić je završio sljedećom konstatacijom: “Mi smo sjeli na svoja kola i držimo jedan dio uzda, koje su naše. Nismo došli u vladu, kao trutovi u košnicu. Mi smo stali ondje, gdje nam je i mjesto. Kada dođe revizija ustava pitat ćemo pamet i iskustvo. Nećemo uraditi ni onako, kako želi Pašić, ni onako, kako želi Radić. Pašić, je star,

¹² Dom, br. 6 od 10. II. 1926. *Narodna svijest*, Dubrovnik, br. 7 od 16. II. 1926. *Narodna svijest* iskoristila je dolazak Radića u Dubrovnik za napad na njegov sporazum s radikalima, navodeći da taj “sporazum učvršćuje Vidovdanski ustav” ponavljajući tvrdnje svih kritičara sporazuma o kapitulaciji Stjepana Radića i njegovom poklonu “bijeloj bradi” (Pašiću, op. aut.) List također spominje da radikali neće pustiti Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju jer oni to područje smatraju svojom domenom.

¹³ Stjepan Buć i Ivo Trojanović bili su visoko pozicionirani u HRSS-u. Buć je bio jedan od utemeljitelja HSS-a u južnoj Dalmaciji. Napuštanjem HSS-a Radićevi disidenti formirali su Hrvatski klub koji je zadržao osnovna načela HRSS-a. Kratko vrijeme izdavali su list *Republikanska sloboda*. Dana 11. XI. 1925. Radićevi disidenti u Zagrebu su osnovali Hrvatski seljački republikanski savez. O tome vidi opširnije Franko MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918.*, str. 180-181.

a ja sam mlad. Nećemo voditi politiku ni jednog ni drugoga, nego onako, kako ju želi narod, t.j. politiku, s kojom ćemo svi biti zadovoljni”.¹⁴

Pored govora u Dubrovniku Radić je održao više govora po dubrovačkoj okolici. Posjetio je Trsteno, Orašac i Komolac. U razgovoru narod mu se žalio. U Trstenom je rekao da se sve teškoće naroda mogu riješiti uvođenjem seoske samouprave, u kojoj bi općine imale visoku autonomiju samostalnog odlučivanja. Pritom je rekao i sljedeće: “HSS stranka danas je u Vladi, i ja sam član te Vlade, a gospodi treba kontrole. Gospoda nisu anđeli, oni su više u vezi s vragovima nego s anđelima. Ako su oni pod kontrolom, onda samo nešto valjaju.” Obećao je seljacima da će dolaskom u Beograd o svim teškoćama koje su mu rekli upoznati kralja. U bojazni za život u dalmatinskom kršu seljaci su pitali Radića tko će hraniti Dalmaciju. Radić im je odgovorio da oni nisu sirotinja i da će Dalmacija sama sebe hraniti kad budu u njoj mogli raditi svi koji žele i kad se u njoj uvede pravična uprava i vlast. Na upit o provođenju agrarne reforme u Dalmaciji Radić je odgovorio da će taj zakon uskoro doći pred Narodnu skupštinu. Radić je tom prilikom rekao: “Nitko nikoga ne može daviti. Tu je težacima učinjena pravda, a i gospodi koji su vlasnici zemlje, a siromašni su, jer ima i takovih, njima je dana pomoć. Treba i pravedna odšteta.” U Grudi Radić ponovno govori o sporazumu i nagodbi s radikalima. Tom je prilikom rekao: “Mi smo tražili da hrvatski narod bude ravnopravan srpskom, pa da Srbi budu Srbi, a Hrvati da ostanu Hrvati. Mi smo dinastiju Karađorđevića priznali za narodnu. Ispoštovali smo to da će na proljeće biti općinski izbori. Seljaci će u svoje ruke dobiti općine, a kasnije također kotare i oblasti. To je državna politika. Inače ja i danas potpisujem sve one što sam govorio u opoziciji. Potpisujem sav prijašnji program osim republikanstva.”¹⁵

GOVORI STJEPANA RADIĆA U HERCEGOVINI I ZAGORSKOJ DALMACIJI

Nakon nastupa u Dubrovniku Radić je govorio u Hercegovini i zagorskoj Dalmaciji. Tom je prilikom boravio u Čapljini, Ljubuškom, Lovreču, Dugopolju, Dicmu i Imotskom. U Čapljini je istakao da je HSS zaključio sporazum s radikalima najviše zato da: “uredimo temelje države, a pravedne uprave ne može biti bez slobodnih općina, ne može biti urednog pobiranja poreza bez općina”. U daljnjem dijelu govora napao je ministra financija Milana Stojadinovića da svojom politikom zapostavlja seljake i ne pruža im potrebnu pomoć. Važniji su mu ruski emigranti, kaže Radić, nego seljaci. Radić je bio ogorčen što je pomoć poplavljenima izražena samo u odobravanju iznosa od 6 milijuna dinara, a prvi prijedlog je bio tek 1 milijun dinara. U Čapljini je Radić rekao i sljedeće: “Hrvati su došli u Vladu zato, da neka gospoda ne rade što hoće u ovoj državi. Sami radikali su mislili da mogu raditi što

¹⁴ Nacrt zakona o agrarnoj reformi u Dalmaciji počeo se pisati nakon sporazuma. Prvi nacrt izradio je ministar agrarne reforme Pavle Radić. Kasnije su na njemu radili i drugi ministri. Međutim, dalmatinski radikali, redom veliki posjednici, tome su se Nacrtu suprotstavljali i uz pomoć svoje središnjice u Beogradu uspijevali su u Narodnoj skupštini spriječiti njegovo donošenje. Taj je zakon donio kralj Aleksandar 1930. Koloni su dobili zemlju, a vlasnici su dobili odštetu od države i kolona. Dakle, zemlja je otkupljena od veleposjednika.

¹⁵ Tonči ŠITIN, Stjepan Radić u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU, Zadar, 2000.*, sv. 2, str. 431- 475.

hoće. Ne smijete i ne možete, jer je država i naša i četiri milijuna Hrvata je tu. Sporazum ne znači raditi što se hoće, nego kontrolu. Mi vama, a vi nama i to najviše kontrolu nad novcima. Treba dati posla narodu pa ne treba Amerike. Treba zidati putove i željeznice, treba podići 4000 škola u državi.”¹⁶ Da donekle ublaži navedenu oštru kritiku vlasti, Radić govor u Čapljini završava apelom na jačanje obrambene sposobnosti zemlje, veličanjem narodnog sporazuma i ulozi Srbije u Prvome svjetskom ratu. U Ljubuškom su ga kao i u Čapljini dočekali konjanici i barjaktari. Pred oko 5000 ljudi održao je govor u kojem nije bilo oštrih napada na postojeću vlast, izuzev napada na monopolsku upravu i njezinu organizaciju tražeći njenu smjenu. Kao i u većini svojih govora Radić veliča kralja i predlaže da mu se sa skupa pošalje telegram. U Imotskom pred oko 3000 ljudi najviše se usredotočilo na osudu načina upravljanja imotskom općinom kojoj je na čelu dugo bio općinski upravitelj (zvan komesar) Bukša, štićenik radikala, kojem je prijetio smjenom i obustavom sredstava za funkcioniranje općinske samouprave. U Imotskom je Radić napao radnike i socijaliste “(...) koji ne vjeruju u Boga i ne priznaju narodnost”.¹⁷ Radić kaže da treba vjerovati u Boga i da su zločinci oni koji kažu da će ih on (Radić) privesti na pravoslavlje. Začudo, Radić je u Imotskom napao i Sovjetsku Rusiju (SSSR). Tom je prilikom spomenuo da u njoj milijuni ljudi čekaju pravicu od jednog čovjeka. U svezi s tim je rekao: “Hrvatski narode, seljački puče! Ja znam da se radujete što sam došao jer je vaša duša željna pravice. Cio Istok proglasio je jednog čovjeka Bogom i očekivao od njega pravicu, a mjesto toga dobio je bič i ropstvo. Čuli ste za Rusiju. Tamo su milijuni ljudi čekali pravicu od jednog čovjeka, ali pravicu može dati samo narod, ako je prosvjećen i slobodan”.¹⁸ Napadajući gospodu, Radić je rekao: “Nije daleko vrijeme kada će gospoda paziti na svaku riječ koja se bude kazala na ovakvim skupštinama.” Pohvalno se izrazio o Šumadincima nazivajući ih braćom, rekavši da su po karakteru slični nama Hrvatima.

U daljnjem dijelu govora u Imotskom Radić se dotakao građanskih sloboda i prava na sastajanje i zborovanje osuđujući pritom postupke režima za progone pristaša HSS-a. Govoreći ponovno o obrani naših granica, istaknuo je ulogu narodu u toj obrani (posebno prema Italiji i Mađarskoj). Tu svoju misao on je slikovito objasnio sljedećim riječima: “Kad treba braniti državne granice nije dosta da je vojska spremna, da je dobro naoružana, nego treba da sav narodi gori kao što vi znate planuti. A u Dalmaciji ne može se planuti pod drugom zastavom nego pod hrvatskom.”¹⁹ Govor u Imotskom Radić je završio konstatacijom da se narodu moraju osigurati sve građanske slobode i da ne smije živjeti pod Obznanom kao što oni žive. Pri tome je zasigurno aludirao na vladavinu općinskog komesara Bukše. U Trilju je Radić održao kraći govor po velikoj kiši. Ponovno napada gospodu koja “ne vjeruje u njegov sporazum s radikalima”. Uz gospodu Radić je napao i općinske uprave u cjelini jer su u njima, kaže, “kurjaci i kurjačići, koji su se pretvorili u medvjede”. Na Klisu je prvo govorio Predavec a zatim Radić. Radić je nastupio s crvenom kapom na glavi. Govor je

¹⁶ *Novo doba*, br. 32 od 9. II. 1926.

¹⁷ ISTO.

¹⁸ ISTO.

¹⁹ ISTO.

Radić započeo opisom junaštva Klišana u borbi s Turcima i Mlečanima. Klišanima je Radić veličao njihov duh, radinost i upornost što im u škrotoj zemlji osigurava uvjete za život.

Slikovitim riječima Radić je Klišanima opisao razvoj seljačkog pokreta u Hrvatskoj rekavši da je on ujedinio Hrvatsku pod “jednom zastavom čovječanstva, pravice i mira”.²⁰ Na kraju se dotakao i ciljeva politike seljačkog pokreta utvrđene u narodnom sporazumu. Općina, kaže Radić, mora postati temelj države, a njome moraju upravljati seljaci (slikovito ih je nazvao crvena kapa) koji će potjerati sve komesare i zulumčare, ne batinama nego slobodnim glasom. Radić je dalje nabrajao mnoga pitanja koja su narodnim sporazumom bila utvrđena: obrana države, reforma carinskog sustava kojom bi se omogućilo da seljaci kupuju sredstva potrebna za rad uz niže cijene, da izgrade škole, luke, pristaništa, tvornice i drugo. Međutim, kaže Radić, sve dogovoreno je propalo jer to “nisu prihvatila gospoda koja imaju banke i kapital”.

RADIKALI NEZADOVOLJNI RADIĆEVIM GOVORIMA, SPORAZUM NA VELIKOJ KUŠNJI

Radićevi govori u Dubrovniku, dubrovačkom kraju, Hercegovini i zagorskoj Dalmaciji izazvali su oštru reakciju radikala. Dana 2. veljače 1926. godine održana je sjednica radikalskog kluba na kojoj je napadnut put Radića u Sarajevo i Dubrovnik. Prisutni su konstatali da su Radićevi govori izrečeni u duhu hrvatskog nacionalizma. Radikal Marko Đuričić je dao izjavu da Vlada ne odobrava Radićeve govore, a ni njegove postupke. Protiv Radića istupio je i ministar Simonović, koji tvrdi da je Radić svojim govorima odstupio od izjave Pavla Radića koju je on dao u Narodnoj skupštini 27. III. 1925. godine, u kojoj se izjasnio za državno jedinstvo i čuvanje Ustava. Simonović je rekao Pašiću i ministrima iz HSS-a da se ovakvi Radićevi protudržavni postupci ne mogu više trpjeti te ako ne prestanu ne može snositi odgovornost u vladi u kojoj je i Stjepan Radić. Vođa dubrovačkih radikala Melo Čingrija za boravak Stjepana Radića u Dubrovniku kaže da je sveukupno ostavio mučan utisak i da su Radićevi interesi oprečni i nespojivi s interesima naroda. Nesklon Radiću bio je i radnički list *Borba* (glasilo Nezavisne radničke stranke Jugoslavije) koji piše da “Radićevi govori liče na žalobnu povorku te da su na razini mrtvačkog pogreba”.²¹

Radikali su smatrali da Radić ucjenjuje partnera, i da želi razbiti koaliciju. U Beogradu se Radićev put u Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju tumačio kao vid predizborne agitacije. Krugovi bliski Vladi su tvrdili da se Radiću za sve to pruža prilika jer će uskoro Narodna skupština raspravljati o državnom budžetu. Putovanje po Bosni i Hercegovini i Dalmaciji ti su krugovi tumačili da bi se Radić u povratku mogao predstaviti kao zaštitnik “(...) sada zanemarenih Hrvata iz Bosne i Hercegovine i Dalmacije”.²²

Radikali su znali da Radić ne smije ići do kraja, a za izglasavanje budžeta nisu bili mnogo zabrinuti jer su u Narodnoj skupštini imali osiguranu većinu, vjerujući da će i dio oporbe glasati za budžet. Novinari su Radiću u Dubrovniku rekli da novine iz Beograda javljaju o uzbuni među radikalima zbog njegovih izjava u Dubrovniku. On im je odgovorio

²⁰ ISTO.

²¹ *Borba*, br. 1 od 13. II. 1926.

²² *Novo doba*, br. 28 od 4. II. 1926.

da su takve utiske dobili zbog netočnih novinarskih interpretacija njegovih govora, uvjeren da njegovi govori mogu samo konsolidirati, a ne razarati sporazum. Na pitanje da je njegova izjava o Srbima katolicima u Dubrovniku izazvala u Beogradu mučan utisak, Radić je odgovorio: “Srpstvo u Dubrovniku to je političko srpstvo, a moje je mišljenje da izbori mogu biti. Mi idemo na izbore zajedno, to je stara stvar. Nitko ne može reći da ovaj Parlament, koji je izabran pod Obznanom može potpuno provesti sporazum. To može da kaže političko dijete. To je svakome jasno. Izbori ne mogu biti tako brzo jer to košta novaca, a bez toga ne može biti revizije Ustava. Dok ne bude slobodnih izbora ne može biti ni krunisanja kralja pod ovim Parlamentom. O toj stvari nije bilo nikada govora u vladi, a novine su pune toga, jer je to u zraku. Ako, to dođe na dnevni red ja ću odmah zauzeti stanovište pod ovim Parlamentom da ne može biti krunisanja Kraljeva. Parlament mora biti vjerno ogledalo naroda.”²³

Mjesni odbor Radikalne stranke u Dubrovniku je izjavio da će povodom Radićevih govora istinito obavijestiti glavni odbor stranke, pozvavši pristaše da zadrže hladnokrvnost, uvjereni da će Radikalna stranka znati primjerno odbiti svaki nasrtaj na narodno jedinstvo ma s koje strane dolazilo.²⁴

Na Radićeve govore osvrnuo se i radikalski list *Samouprava* od 3. veljače 1926. godine. U Radićevim govorima *Samouprava* vidi tendenciju stvaranja fronte Hrvata protiv Srba. Taj list od vodstva HSS-a traži da usuglase svoje političke stavove na osnovu kojih će odrediti svoju taktiku. U politici Stjepana Radića *Samouprava* ne vidi ništa dobro za buduću razvitak države, jer će se umjesto harmonije i solidarnosti uvesti uzajamno trvenje i borba, a takva borba vodi u nacionalne sukobe, što je predznak pravca kojim Radić namjerava voditi stranku. Beogradski list *Vreme* o Stjepanu Radiću piše: “Između demagoga i državnika u ličnosti g. Radića treba da se okonča u korist ovog posljednjeg i to što prije. Jedino od volje, uviđavnosti i lojalnosti šefa HSS-a zavisi ishod te borbe. U tome mu je izbor potpuno slobodan. Pretpostavi li ulogu beskrupuloznog demagoga on može prije povući konzekvence, jer se apsolutno ne smije dopustiti da se sa ministarskog položaja, o državnom trošku i pod zaštitom policije, izazivaju plemenska trvenja i sprovodi plemenska politika.”²⁵

Nasuprot beogradskom tisku, zagrebački *Jutarnji list* od 3. II. 1926. u Radićevim govorima ne vidi ništa sporno. On tvrdi da se politički život razvija normalno i ako postoje stanovite izmjene one su neminovne i za njih se u političkim krugovima očekuje da su “neizbježive”. *Jutarnji list* također smatra da je za izmjene u unutrašnjem uređenju u državi stvoreno i takvo raspoloženje, te da ih i sami radikali prihvaćaju. Navedeno nije bilo tako što dokazuje i izazvana kriza Vlade do koje je došlo nakon navedenih Radićevih govora.

Zašto su radikali bili nezadovoljni Radićevim govorima? Za njihovo nezadovoljstvo bilo je više razloga. S obzirom na to da su Srbi svojatali Bosnu i Hercegovinu, nije im odgovaralo da je tamo Radić održao tolike govore kojima je prisustvovao velik broj ljudi i gdje je posebno, svečano dočekan. Negodovali su i zbog Dubrovnika, koji su također svojatali i gdje su imali jako uporište u skupini bogatih Dubrovčana koji su bili katolici,

²³ ISTO, broj 30 od 6. II. 1926. Dio bogatih Dubrovčana katolika smatrao je sebe Srbima. Bili su članovi Radikalne stranke, a do 1926. imali su vlast u Dubrovniku te podržavali prisne veze s Beogradom.

²⁴ ISTO.

²⁵ ISTO, broj 27 od 3. II. 1926.

ali su se smatrali Srbima. Svojim dolaskom u Dubrovnik Radić je uzdrmao njihovu vlast, a narod oduševljen njegovim dolaskom demantirao je njihove tvrdnje da je Dubrovnik srpska Atena.

Spominjanje novih izbora za Narodnu skupštinu nakon što je od njenog izbora prošla tek nepuna godina dana, radikalima nije odgovaralo jer su ih se bojali. Bojali su se da Radićev pokret još više ne ojača, a pogotovo i zato što su dijelu zastupnika HSS-a bili poništeni mandati postignuti na izborima 1925. godine. Ako bi se ti mandati pod pritiskom Radića verificirali, snaga Radića u Narodnoj skupštini bili bi još jača. Naposljetku, Radić je govorima raskrinkavao njihovu dotadašnju politiku, ukazujući narodu na njihove zloupotrebe, na korupciju i teror koji su čitavo vrijeme provodili. Radikalima nije odgovaralo da Stjepan Radić obilazi svoje pristaše u krajevima koji su najviše trpjeli za svoje hrvatstvo i u kojima je uvijek vladao teror, a koji su inače bili vrlo siromašni. Očito su se bojali da u tim krajevima Radić još više ne učvrsti svoj pokret koji je počeo stasati. Pogođeni teškom gospodarskom krizom, ti su krajevi pod Radićevim utjecajem mogli postati središta raznih socijalnih nemira i slično. Uostalom, svi srpski političari, posebno radikali, brinuli su brigu za Srbe u Vojvodini, Bosni, Hrvatskoj, pa su valjda i hrvatski političari imali na to isto pravo da se brinu za svoje pristalice u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji.

STJEPAN RADIĆ U NARODNOJ SKUPŠTINI GOVORI O SVOJIM GOVORIMA U DALMACIJI I BOSNI I HERCEGOVINI

Nakon poziva koji mu je uputio Pavle Radić, Stjepan Radić je 10. veljače 1926. stigao u Beograd. Prethodno se Pavle Radić 4. veljače 1926. sastao s Nikolom Pašićem upoznavši ga s Radićevim putovanjem, dok je 7. veljače Nikola Nikić primljen u audijenciju kod kralja.²⁶ Po dolasku u Beograd Stjepan Radić je najprije posjetio Nikolu Pašića. O tom sastanku Radić je izjavio da je nakon razgovora Pašić uvidio: “(…) kako su mu krivo prikazivali Radićevo putovanje te da je u njegovom govoru u Sarajevu bilo bitno, da se bosanski muslimani moraju konačno opredijeliti za Hrvate ili za Srbe. Jugoslavenstvo to je švindl (varka) kojim se kod nas koriste svi anacionalni elementi. Nema direktnog prijelaza u jugoslavenstvo. Mi smo Srbi, Hrvati i Slovenci, pa je to jedini put, kojim se treba opredijeliti. U interesu je cijele države, da Bosna i Hercegovina kulturno i ekonomski ojača. U Hercegovini sam vidio toliko sirotinje i nezasažene bijede.”²⁷ Dana 12. veljače Pašić je posjetio kralja iznijevši mu političko stanje u zemlji prouzrokovano Radićevim govorima.

Istog dana. S. Radić je u Narodnoj skupštini demantirao napade u tisku o svojim govorima u Dalmaciji rekavši da su u agencijskim vijestima netočno interpretirani njegovi govori te da je govorio u skladu s potpisanim sporazumom. U svojim govorima, veli Radić, izlagao sam da po shvaćanju našega naroda nema veće etike nego kad se dva zavađena brata pomire iskreno i srdačno bez svake zadnje misli, i to na takav način koji svojom genezom pokazuje da se događa preokret i na jednoj i na drugoj strani. Životni interesi naše države su seljački i svu praktičnu politiku treba udesiti prema tome da se čuva jezgra. Osvrćući se na

²⁶ ISTO, br. 32 od 9. II. 1926.

²⁷ Rudolf HORVAT, n. dj., str. 308.

govor u Dubrovniku u kojem je pojam republike izjednačio s pojmom zdjele, Radić je rekao: “Ja sam to rekao slikovito da se ne radi o tome u kakvoj je zdjeli mlijeko, nego da se mlijeko ne prospe.” Ujedno je naglasio da je narodu rekao da do sporazuma nije došlo ni na temelju Dušanova carstva ni na temelju Tomislavova kraljevstva, nego na temelju “naše jedinstvene duše”. Radić je u cjelini hvalio sporazum ističući tvrdnju da je on sazdan na trostrukom temelju, i to da narod samostalno upravlja općinom, da se uvede kotarska samouprava te da se u toj samoupravi ostvari suradnja seljaka, stručnjaka i inteligencije. Radić je također pred poslanicima isticao nužnu potrebu da koalicija Pašić – Radić produži svoj rad. Radikalni poslanici nisu bili zadovoljni Radićevim izjavama jer u njima po njihovom mišljenju nije se osvrnuo na stvaranje hrvatske fronte, izbora, kraljevom krunjenju za hrvatskog kralja, nije demantirao napadaje na pojedine ministre niti je dao garancije da će se ubuduće držati korektno prema njima kao saveznicima i partnerima u vlasti. U listu *Dom* Radić je okrivio novine da su “puno iskrivile njegove govore te da nisu ni jednom riječju spomenule koliko je u svojim govorima on pledirao za narodnu i državnu budućnost, naglašivši potrebu narodnog sporazuma između Hrvata i Srba”. Dana 13. veljače 1926. sastao se Ministarski savjet. Na tom sastanku Radić je ministrima objasnio sporne dijelove svojih govora u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Prema tome sve su nesuglasice unutar Vlade bile odstranjene, a Ministarski savjet je odlučio da se objavi tekst sporazuma što ga je Radikalna stranka 14. srpnja 1925. godine sklopila s HSS-om. Nakon tog sastanka Ministarski savjet je obznanio javnosti da je politička situacija u “vladi posve regularna, pa da vlada može nesmetano nastaviti politiku, koju je do sada vodila”.²⁸

Međutim, bila je to ipak izjava samo da umiri strasti i očuva sporazum. Treba znati da su u Vladi hrvatski ministri nastojali mijenjati centralističku politiku. Posebno se u tome isticao Stjepan Radić, koji je “svojom aktivnošću, iznošenjem svojih oprečnih gledišta u javnost, od samog početka osobito izazivao nezadovoljstvo u radikalno–hegemonističkim redovima”.²⁹

Sporazum je objavljen u tisku 16. veljače, a 17. veljače o njemu se vodila rasprava u Narodnoj skupštini. Tom je prilikom Stjepan Radić rekao: “Vidovdanski se ustav na mah čini centralistički, ali ipak to nije. On je zaista jedinstven ustav, jer je unitaristički, a ipak nije centralistički. Treba da se sa Srbima izmirimo, i to ne samo kao ljudi nego i kao prava braća, jer je došao momenat, da ćemo i mi i oni propasti i stradati ... Kad imamo narodnu

²⁸ ISTO. Radikali su nakon izjave u Narodnoj skupštini tražili od Radića garancije da se slični istupi neće ponoviti, no, on te garancije nije dao izjavivši da je sve rekao u Narodnoj skupštini. Nakon Radićeve izjave u Narodnoj skupštini održana je konferencija Vlade gdje su radikalni ministri izjavili da nema krize, no ni tada nesuglasice u Vladinoj koaliciji nisu izgladene, postojala je mogućnost nove krize. Spor između radikala i radićevaca formalno je okončan 13. II. 1926. konstatacijom da krize Vlade nema, a Radić se obvezao da će ubuduće izbjegavati sve što bi moglo izazvati trzavice u Vladi i da neće ići na agitacijske zborove kada Narodna skupština bude zasjedala i kada Vlada bude imala sjednice. Radić se tog obećanja neće dugo pridržavati.

²⁹ Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 1. dio, Zagreb, 1993., str. 460. Hrvatski ministri u Vladi Pašić–Radić bili su: Pavle Radić (min. agrarne reforme), Nikola Nikić (min. šuma i ruda), Benjamin Šepurina (min. pošta i brzjava), Ivan Krajač (min. trgovine i industrije) te Stjepan Radić (min. prosvjete).

državu i narodnu dinastiju, onda je naša specijalna politika nuzgredna stvar. Naša je HSS došla, da se primi pozitivnog rada, ako joj je to moguće.”³⁰

STJEPAN RADIĆ IZLAZI IZ VLADE

Nakon navedenog zbile su se u državi velike promjene, pala je Vlada radikalsko-radićevskog sporazuma najviše zato što su otkrivene zlouporabe u državnim nabavkama u koje je bio umiješan Pašićev sin Rade. Radić se u raspravama u Narodnoj skupštini pridružio oporbi zaprijetivši Pašiću i kralju da će svi ministri iz HSS-a dati ostavke. Zato je Pašić 4. travnja 1926. morao odstupiti, morao je dati ostavku Vlade. Vladu je formirao Nikola Uzunović obnovivši radićevsko–radikalnu koaliciju. Nakon tih događaja Radić je nastavio na javnim istupima napadati centralizam kao i pojedine ministare čiji postupci nisu bili u sukobu s državnim i narodnim interesima.³¹

Dana 11. travnja Stjepan Radić je održao govor na velikoj narodnoj skupštini u Pakracu u kojem je bio vrlo oštar u napadu na pojedine ministre radikale. Tako, Stjepan Radić nastavlja još žešću borbu protiv onih koji kao ministri i visoko pozicionirani državni službenici koriste svoj položaj za bogaćenje. U središtu Radićeve političke djelatnosti postaje borba protiv korupcije u državi. Ubrzo nakon Radićeva govora u Pakracu formirana je nova vlada, ali bez Stjepana Radića. U takvom političkom ozračju Stjepan Radić dolazi ponovno u Dalmaciju.

GOVORI STJEPANA RADIĆA NA OTOKU KORČULI, U METKOVIĆU, MAKARSKOJ I OMIŠU

Početkom lipnja 1926. Radić je bio na odmoru u Kupařima, gdje je ostao oko mjesec dana. Završivši odmor u Kupařima, Radić je iz Dubrovnika krenuo na otok Korčulu. Na otoku Korčuli Radić je održao više zborova, na kojima je govorio u gradu Korčuli, Veloj Luci, Blatu, Lumbardi i na Vrniku. U gradu Korčuli je govorio 27. lipnja 1926. godine pred oko 3000 ljudi. Najprije se dotakao gospodarskih prilika u Dalmaciji koje je ocijenio vrlo teškim, optužujući Austriju za tako loše stanje, rekavši da je više za gospodarski razvoj Dalmacije učinila Napoleonova vlast u 11 godina nego Austrija za 100 godina. Iza Austrije,

³⁰ Rudolf HORVAT, n. dj., str. 308.

³¹ Jedan od najpoznatijih Radićevih govora u to vrijeme, koji je zaista ponovno uzdrmao koalicijsku vladu, bio je govor u Pakracu održan 11. travnja 1926. godine. U njemu je oštro napao radikale rekavši: “Mi imamo u zagrebačkoj željezničkoj direkciji, a i u Sarajevu – ljudi koji zlorabe svoj položaj pa ne daju radnicima plaće dok se ne upišu u Radikalnu stranku.” Pohvalio se da je maknuo ministra financija Milana Stojadinovića, jer da su državne financije tako uređene, da čitavi krajevi izgledaju kao da država nema srca nego da je tamo vukodlak, neman, neka provalija, neka prokleta jama, iz koje – kad što uđe – nikada ništa ne iziđe. Radić je kritizirao i ministra prometa Krstu Miletića koji je odmah sutradan dao ostavku. Nakon toga radikalski klub zatražio je da se Radić povuče iz vlade. Formirana je nova vlada bez Pavla Radića, Stjepana Radića i dr. Ivana Krajača. Koalicija se ipak, nakon tih burnih događaja, i nije raspala. Radić je s mandatarom Vlade Uzunovićem dogovorio da HSS ostane u vladi s pet ministara: Ivanom Krajačem (min. trgovine), Pavlom Radićem (min. agrarne reforme) Benjaminom Šuperinom ((ministrom pošta i brzjova), Ivanom Puceljnom (ministrom poljoprivrede) i Nikom Nikićem (ministrom šuma i ruda).

kaže Radić, “u Dalmaciju nije došla čista srpska duša, već Pašićeva brada i kundak. Pašić je, kaže Radić, u svome srcu vikao: ‘Eviva Italija’. Kod Pašića nije bilo shvaćanja za ove obale hrvatskog naroda na kojima smo mi Hrvati od starine.”³² Pašića izravno optužuje za mnoge nedaće Dalmacije, posebno za teror i nacionalno ugnjetavanje, razlikujući pritom radikale i Pašića od Srbije i srpskog naroda. Pašić Radiću nije imao osjećaj za hrvatski narod koji od davnine živi u Dalmaciji. Za njega je, kaže Radić, u Dalmaciji postojala samo moćna Italija, dok je Hrvate u Dalmaciji po njegovom mišljenju stvorila Austrija, zaboravljajući pritom na bogat kulturni razvoj Hrvata u Dalmaciji. Radić zamjera Pašiću što smatra da u Dalmaciji žive Srbi i što se ne uočava bogatstvo mora za ostvarenje blagostanja u Dalmaciji.³³

Govorom u Korčuli Radić je prisutnima objasnio zašto je potpisao sporazum s radikalima, rekavši da je na sporazum pristao da Hrvat osjeti da je u svojoj državi i da prestane nad njim kundačenje, te da narod ima na čelu svoga viteškog kralja. Četiri milijuna Hrvata, kaže Radić, ne može se “bacati u kut”.³⁴ Govoreći o problemima Dalmacije, ukazao je da taj problem hitno treba riješiti donošenjem zakona o agraru i rješavanjem kolonatskih odnosa.

U govoru održanom u gradu Korčuli Radić nije mimoišao ni pitanje korupcije u državi, rekavši da korupciju treba riješiti te ukoliko se ne riješi, da će HSS odstupiti od sporazuma. Rekao je također i to da je od Pašića tražio da se porezi u državi izjednače i da Hrvati plaćaju porez po istoj stopi kao i Srbi, a ne kao dosad po višoj stopi. Za Nettunske konvencije je rekao da ih je Mussolini vješto sastavio, te da su zaključene bez Hrvata i protiv Hrvata, ali da Talijanima ne ćemo dati ni pedlja naše zemlje. Ujedno je napomenuo da je važno da konvencije ne provode oni koji su ih potpisali.

Analizirajući Radićev govor u gradu Korčuli, može se zaključiti da je izražavao u više navrata (kao i u govorima koje je održao u veljači 1926.) simpatije prema kralju Aleksandru, kojem je u više navrata klicao “Živio” nazvavši ga “viteškim vođom”. Pašića je u svemu kudio optužujući ga za teške gospodarske prilike u Dalmaciji jer nije poticao korištenje njezinog bogatstva kojim obiluje, u njezin razvoj.

U Veloj Luci (29. lipnja 1926.) Radić je rekao da on i njegova stranka ne će pomagati vladu ako se u najkraćem roku ne pomogne “gladnom i bijednom narodu Dalmacije.”³⁵ Zanimljivo je da se pohvalno izrazio o tadašnjoj Uzunovićevoj vladi, za koju je rekao da su njezini članovi istog mišljenja i duha kao i pristaše HSS-a.

U Blatu je održao dva govora. U kraćem govoru prilikom dolaska govorio je o “socijalnoj i čovječanskoj politici” za koju kaže da ona jedino može spasiti narod od teškog stanja u kojem se nalazi. U drugom govoru istog dana (29. lipnja) Radić je govorio na velikom zboru kojem je prisustvovalo oko 3000 ljudi. Govor je počeo osvrćući se na bijedu u kojoj se nalazi korčulanski težak za koju kaže da se mora riješiti, i to upravo provođenjem narodnog

³² *Novo doba*, 148, od 1. VII. 1926. Franko MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918.*, Zagreb, 1992., str. 170-172, DAD, FVŽDO, br. 1755 od 14. VII. 1926., *Jadranska pošta*, Split, br. 169 od 1. VII. 1926.

³³ ISTO.

³⁴ ISTO.

³⁵ ISTO.

sporazuma koji je potpisao s radikalima. I u Blatu ističe da će položaj težaka popraviti donošenjem agrarnog zakona.

U Blatu Radić nije mogao ne osvrnuti se na način kojim u tome mjestu vlada načelnik općine, radikal Joakim Kunjašić. Njega tereti za mnoga nasilja i kršenje zakona posebno za vrijeme izbora krađom glasova. Nitko, kaže Radić, ne smije gaziti zakone i narodnu volju, jer ne može biti vlade koja gazi zakon. Govor u Blatu Radić je završio opisom snažnog razvoja seljačkog pokreta ističući da će na sljedećim parlamentarnim izborima on pobijediti i uspostaviti seljačku vlast. Izvještaj s govora Stjepana Radića u Blatu na Korčuli *Novo doba* u broju 148 od 1. srpnja 1926. godine završava sljedećim rečenicama: “Budućih izbora će biti do milijon kuglica koje će uspostaviti seljačku vlast, jer je seljački narod izvor narodnog suvereniteta kod Srba, Hrvata i Slovenaca. Kod Hrvata su dezertirali dr. Trumbić i njegovi drugovi. Kod Srba je naprotiv g. Ljuba Davidović izašao, jer se sporazum nije izvršavao. On je međutim, ojačao položaj Hrvata u Vladi. Ako Pašičevci izađu Vlada će biti jača.”

³⁶ Nakon Radića, u Blatu su govorili dr. Pernar i narodni poslanik Matijević, a nakon njih opet Stjepan Radić. Tom je prilikom istakao da seljačko djelo još nije potpuno. Srbi prilaze hrvatskom seljačkom pokretu, a doći će ubrzo i Bugari. Stvorit će se velika, jedinstvena, seljačka, jugoslavenska država od 20 milijuna s pet mora. Tada će naš narod biti veliki faktor, ne samo u srednjoeuropskoj, nego također i u međunarodnoj politici.”³⁷ Onodobni Vladin savjetnik u kotaru Korčula Ante Dabčević piše velikom županu Dubrovačke oblasti Stjepu Kneževiću da je Radić na otoku Korčuli” (...) ispoljio prkos prema redu i miru i prema drugim strankama a i naredbama vlasti”, dodavši da taj prkos još nije doveo do “ozbiljnih posljedica”.

Radićev dolazak na otok Korčulu uvelike je pomogao pučanstvu da prevlada dotadašnju apatiju, pa i iskazuje oduševljenje prema čovjeku i politici za koje vjeruje da će ga osloboditi nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja. Radić i njegovi pratioci na otoku Korčuli zalagali su se za slogu i ravnopravnost Srba i Hrvata, ne optužujući srpski narod za težak položaj hrvatskog naroda, već optužujući srpske političare, prije svega radikale. O tome je Radić rekao: “Tako se događa da oni koji bi trebali da nas štite oni nas guše. Kad bi to bio srpski narod ne bih nikada bio narodni sporazum napravio. To nije hrvatsvo ni srpstvo, to nije slovenstvo to je pogansko. To nije bilo ni pod Turcima. Nije došla Srbija ovamo da harači jer mi s njom imamo jednu dušu i jedne težnje. To su gospodstva krda htjela

³⁶ ISTO. Zajedno s Radićem na otoku Korčuli bili su: Ivan Pernar, Stipe Matijević i Josip Čizmeković. U Blatu je uz Joakima Kunjašića, Radić napao i župnika Petra Franulovića zbog zloupotreba i terora, jer, kaže Radić, “prevarama on i Kunjašić” stvaraju radikalsku kulu u Blatu. Radić je Blačanima obećao uskoro donošenje Zakona o agrarnoj reformi u Dalmaciji, rekavši: “Mi moramo ukloniti sramotu da naš najbolji narod strada i gine te iseljenjem i materijalnim položajem izčezava ta lijepa narodna snaga i cijela naša država.” Za režim J. Kunjašića Radić je rekao da je općinske izbore iznudio ucjenama. Na općinskim izborima u Blatu pobijedila je lista Težaka i ribara koja je koalirala s dvije liste HSS-a. Kunjašić je uz pomoć kotarskog savjetnika Ante Dapčevića uspio poništiti glasove liste Težaka i ribara, optužujući je da je to lista komunistička. Tako je njegova Lista reda i mira (radikali) preuzela vlast u općini.

³⁷ DAD, FVŽDO, br. 1921 od 6. VII. 1926.

da nas razdvoje od Srbije. Sporazum između Srba i Hrvata je sporazum između jadranske obale i kontinentalne Šumadije.”³⁸

Zahvaljujući Radićevu boravku na otoku Korčuli, cijela se država upoznala s teškim gospodarskim prilikama korčulanskog težaka. Radić i njegova pratnja o tome su opširno pisali.

Nakon nastupa u Korčuli Radić je govorio u Metkoviću, Vrgorcu, Makarskoj, Trilju i Omišu. U Metkoviću je Radić veličao politiku narodnog sporazuma, napao kotarskog poglavara Pivca da svojim postupcima krši Ustav i ograničava građanske slobode. O Nettunskim konvencijama je ponovio ono što je rekao na otoku Korčuli da će se prihvatiti, ali da će ih provoditi hrvatski narod, a ne činovnici poput kotarskog poglavara Pivca. “Budala je svaki onaj koji misli da se može satrti vođu hrvatskog naroda, jer je hrvatski narod more, a svaki onaj koji hoće šipkom da zaustavi more, postaje smiješan”, rekao je Radić u Metkoviću.³⁹ U Metkoviću je najavio prihvaćanje zakona o agraru u Dalmaciji.

Govor u Makarskoj donekle se razlikovao od govora na otoku Korčuli. Izostala je oštra kritika radikala i srpske hegemonije. U Makarskoj je govor počeo objašnjavanjem razvoja radničkog pokreta u zapadnoeuropskim državama, posebno u Velikoj Britaniji (naziva je Engleskom) i Njemačkoj. Tom se prilikom dotakao ideja Karla Marxa čije su ideje, kaže Radić, radnici prihvatili. Za Marxa je rekao da je utemeljitelj socijalističkog pokreta, da je napisao brojne knjige koje su zadojene mržnjom prema bogatašima zbog velike imovinske razlike između njih i siromaha. Objasnivši prisutnima svoje viđenje Marxove ideologije, Radić je ustvrdio da Marxov nauk nisu prihvatili samo radnici već i inteligencija, što je još više ojačalo njegov pokret.

Govoreći o razvoju socijalističkih ideja, dotakao se i pojave socijalističkih ideja u Srbiji, koje je širio Svetozar Marković, ukazujući na razliku u tom razvoju između Srbije i zapadnoeuropskih zemalja. Radić je u svezi s tim konstatirao da se socijalistički pokret u Srbiji nije mogao razviti jer je njezin društveni razvoj bio na mnogo nižem stupnju od razvoja zapadne Europe. Zato su srpski socijalisti među kojima je bio i Nikola Pašić, kasnije osnovali Radikalnu stranku. U navedenom kontekstu Radić se dotakao i kulturnog razvoja Hrvata rekavši da nije dobro isticati kako smo mi Hrvati kulturni, a da su Srbi nekulturni. Gospoda naša i gospoda njihova, kaže Radić, jednaka su.

U dijelu govora u Makarskoj Radić se dotakao političkih prilika rekavši da u Makarskoj nema Srba, već sami Hrvati, ali ipak na općinskoj zgradi se ističe srpska zastava. Međutim, kaže Radić, nije to pojava samo u Makarskoj već i ostalim dijelovima Dalmacije. Osvrćući se na teror žandara, Radić je rekao da Hrvati ni jednog Srbina nisu isprebijali, a Hrvate već sedam godina mrcvari Obznana. U daljnjem dijelu govora Radić je prisutnima objašnjavao uzroke neuspjeha seljačkog pokreta na sveučilištu i u školama, rekavši da je to žalosno i da to dokazuje da je inteligencija “malo kulturna malo etička a narod bi rekao malo poštena”.⁴⁰ Dotičući se rada profesora na fakultetima, Radić je ustvrdio da malo rade

³⁸ *Novo doba*, br. 181 od 1. VII. 1926.

³⁹ *ISTO*, broj 152 od 6. VII. 1926.

⁴⁰ *ISTO*.

(svega nekoliko sati na sedmicu). Ujedno je rekao da profesori gimnazija nemaju pravo tražiti isplatu prekovremenog rada rekavši: “Oni žive na narodni račun, narodu treba vratiti ono što ti je dao.”⁴¹

Dotičući se pitanja odnosa Hrvata prema radikalima, rekao je da Hrvati trebaju pružiti ruku radikalima, da im se približe posjećujući njihova sela U govoru Radić je hvalio vrline Makarana (bistri, radini, hrabri, pošteni) konstatiravši da su im te vrline pomogle da prigrlje seljački pokret koji je u velikom usponu. Napao je Korošca oštrim riječima da ima “crnu popovsku dušu”.⁴² Za Dalmaciju je Radić rekao da će ostati bedem države, ali samo kao hrvatska zemlja. Onaj tko ne priznaje hrvatstvo Dalmacije, kaže Radić, otvara put Italiji i stvara joj temelj da ugovori s njom budu na našu štetu. Radić je hrabrio prisutne rekavši da dok je HSS u Vladi nitko Dalmaciji neće otrgnuti ni pedlja zemlje. Radić je prisutnima na zboru dao do znanja da se njegova stranka s radikalima izborila da se “hrvatstvo poštuje i razvija, tražili smo hrvatsku zastavu, pjesme i društva jer je to ustavom zajamčeno. Srbi neka srbuju kako hoće a mi ćemo Hrvati hrvatovati na način kao i do sada, pjesmama osnivanjem društava, privrednih, gospodarskih, i nadasve organizacijom svoje stranke.” Govoreći o Nettunskim konvencijama ponovio je ono što je rekao u Korčuli.

Pred kraj govora u Makarskoj Radić je donekle dopunio ono što je o narodnom sporazumu rekao u Korčuli i drugim mjestima Dalmacije. Rekao je da je zaključen s ciljem da Hrvati vladaju svim dijelovima Hrvatske, da moraju biti u Vladi i da “suvladaju” u Bosni i cijeloj državi. Zajednička država, kaže Radić, ne može biti velika Srbija jer bi to bilo protivno međunarodnim pravu, ali pored toga Srbi u državi imaju svu vlast. Govor u Makarskoj završio je nadom u još bolji uspjeh HSS-a, što će, kaže, pokazati na sljedećim parlamentarnim izborima.

Nakon nastupa u Makarskoj Radić je govorio u Zadvarju, Pavića Mostu, Kučićima i Omišu. U Zadvarju je osudio nasilje koje provode žandari i policija, napavši pritom bivšeg predsjednika zemaljske vlade za Dalmaciju Ivana Krstelja (nazvao ga je izrodom) da je odgovoran što je Dalmacija nakon sloma Austro-Ugarske otrgnuta od Zagreba i podčinjena Beogradu, te da su za njezino teško stanje krivi ljudi slični Krstelju, koji “pljuju svoju braću, a pljuvali su i na naš narod za vrijeme Austrije”.⁴³ Radić se suprotstavio u Zadvarju isticanju srpskih zastava u Dalmaciji gdje se mogu, kaže, isticati samo hrvatske zastave.

Nakon kraćih govora na Pavića Mostu i Kučićima Radića su u Omišu dočekale brojne pristaše. Na početku govora u Omišu Radić je istakao važnost mora za gospodarstvo zemlje. U vezi s tim ukazuje na primjer Danske i Nizozemske. Dio govora u Omišu obuhvatio je problem slavenske uzajamnosti i suradnje, za što se Radić zdušno zalagao rekavši da je književnost koja se razvila uz obalu Jadrana “puna slavenstva”, a održavala je u nas “svijest etničkog jedinstva Južnih Slavena zalažući se za prisne i prijateljske odnose s Rusijom (SSSR-om)”.⁴⁴ Suprotstavljajući se onima koji napadaju njegovu stranku, Radić je rekao

⁴¹ ISTO.

⁴² ISTO.

⁴³ ISTO.

⁴⁴ ISTO.

da ona nije separatistička jer je stvarala postojeću državnu zajednicu (Kraljevinu SHS) poštujući “nadasve prostog čovjeka”, koji radi i trudi se, a ne kao činovnik koji dolazi u ured da lijenčari.”⁴⁵ Uz ono što je o Nettunskim konvencijama rekao u gradu Korčuli i Makarskoj u Omišu je dodao da je njegova stranka predložila da se Nettunskim konvencijama skрати rok provođenja (na dvije godine) te da se neke njihove odredbe promijene i da im se odredi točna interpretacija. U ostalim dijelovima govora Radić je umnogome ponavljao već rečeno u govorima na otoku Korčuli i Makarskoj.

Nakon nastupa u Omišu Radić je 5. srpnja navečer krenuo u Split. Stigavši automobilom do hotela “Bellevue” dočekalo ga je mnoštvo s poklicima: “Dolje Radić”, “Dolje pjesnik Habsburga”. Uz jugoslavensku nacionalnu omladinu i demonstracijama su sudjelovali i članovi Hrvatske federalističke stranke koji su klicali: “Dolje izdajica hrvatskog naroda.” Pred hotelom bila je skupina Radićevih pristalica koja ga je pozdravljala poklikom “Živio”.⁴⁶

Ocjenjujući boravak i govore Stjepana Radića na otoku Korčuli, u makarskom primorju, neretvanskoj i vrgoračkoj krajini i Imotskom, stranački list *Dom* piše da je taj boravak dokazao da je Dalmacija “hrvatska i seljačka”.⁴⁷ *Dom* taj Radićev boravak označava misionarskim radom koji “(...) daje pobude narodu” ističući oduševljenje pučanstva, posebno na Korčuli, što potkrepljuje ovim riječima: “A odkud onaj svijetleći žar kod one malodobne djece u Veloj Luci, koja iako sirota i bosa i gladna gori od upravo čudnovaog, skoro vizionarskog zanosa i ushita.” Stranačko vodstvo u Radićevu putu vidi prihvaćanje politike HSS-a, koja postaje sastavni dio života dijela pučanstva. “Dom je ujedno ustvrdio da je cjelokupni seljački narod u jednoj organizaciji i da on mora postati jedini izvor i utočišće sve vlasti.”

Radićevi govori u Dalmaciji iskazali su kritiku političkih prilika u Kraljevini SHS. Radić je osudio velikosrpsku politiku upoznavajući slušateljstvo s političkim programom HSS-a i njegovim pogledima na rješavanje hrvatskog pitanja unutar zajedničke države. Tražio je ravnopravnost za Hrvate i Hrvatsku u jugoslavenskoj državnoj zajednici, suverenost svakog naroda u njoj te primjenu demokratskih načela vladanja. Osudio je progone Hrvata u vlastitoj domovini uvijek ističući da Hrvati nisu protiv zajedničke države već načina kako se u njoj s Hrvatima postupa.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Radić je često u govorima napadao radikalske stranačke čelnike i ministre u Vladi. Zbog tih napada prijetio je opstanak narodnog sporazuma kao i Vlade koju su činili potpisnici tog sporazuma. U vrijeme održavanja govora na otoku Korčuli, Makarskoj, Klisu, Zadvarju i Omišu u državi se raspravljalo o Nettunskim konvencijama koje je Narodna skupština trebala ratificirati, a protiv kojih je ustala cjelokupna oporba pa donekle i Radićev HSS. Zato se u većini mjesta gdje je govorio, doticao tih konvencija. Nije bio protiv njih,

⁴⁵ ISTO.

⁴⁶ ISTO, br. 152 od 6. VII. 1926.

⁴⁷ *Dom* br. 29 od 21. VII. 1926.

ali je tražio neke dopune i izmjene u njima. O toj krizi Tonči Šitin piše: “Nedvojbeno je amplituda krize pokazivala sve izrazitiji napon, sporazumaške politike koja je prolazila kroz kušnje koje su najavljivale dramatske sukobe između radikala i radićevaca. Pod znakom pitanja ostaju mnoge započete, a nerealizirane akcije oko promjene političke i gospodarske situacije.”⁴⁸ Šitin također kaže: “Zlosretno iskustvo sporazuma pokazivalo je tek vrhove plovećeg brijega. Povezivanje dvaju zavađenih tabora unatoč stanovitom početnom poletu nikad nije postiglo željenu ravnotežu. Bjelodana centralističko-unitaristička praksa nije se mogla prikriti nikakvom sporazumaškom retorikom ili novim parlamentarnim scenarijem. Realnost iz dana u dan sve se više pokazivala kao trpko razočaranje, a živopisni i nerijetko naivni istupi Stjepana Radića gubili su šarm uvjerljivih hipoteza i premetali se u zapaljivi materijal novog narodnog revolta.”⁴⁹

Zbog velikog broja govora u kratkom vremenu Radić nije mogao izbjeći ponavljanja, nedorečenosti pa i nesuvislosti. U nekim govorima nije bilo povezanosti pojedinih dijelova, a i izostajale i kritičnost. Također nije vodio mnogo računa da li se rečeno može i ostvariti. Suviše je vjerovao da će postojećim narodnim sporazumom riješiti sve probleme, a u nekim postavkama bio je neuvjerljiv pa i nerealan. Ono što je mnoge začudilo, bilo je to što je napadao ministre i vladu u kojoj su se nalazili njegovi stranački drugovi. Olako je prisutnima davao obećanja koja se nikada nisu ostvarila. Govori su mu mnogo puta izazivali žustre rasprave odgovore kojima je onodobni tisak punio svoje stranice, često sa senzacionalnim naslovima. Dok je bio ministar u Vladi, morao je demantirati optužbe najčešće riječima da je tisak njegov govor netočno interpretirao.

Međutim, treba konstatirati da je govorima koje je Radić održao u Dalmaciji, ojačao snagu svoje stranke i njezinu organizacijsku čvrstinu. Upravo 1926. godine HSS je u Dalmaciji na općinskim izborima izvojevao apsolutnu većinu i time učinio kraj vladavini općinskih upravitelja (komesara) koji su bili stožeri terora protiv pristaša HSS-a. Istina, sve rečeno Radić je postigao narodnim sporazumom, bez sporazuma teško bi bilo zamisliti trijumf koji je Radić postigao na svojoj turneji po Dalmaciji. Svagdje je srdačno dočekan s oduševljenjem prihvaćen. Na Radićevim zborovima prisustvovalo je na tisuće ljudi željnih njegovih riječi. Narod je Radiću vjerovao i odobravao njegovu politiku. Posjetom srednjoj i južnoj Dalmaciji 1926. Radić je u tim krajevima stvorio karizmu koja traje do naših dana.

Radićevi govori u Dalmaciji održani krajem lipnja i početkom srpnja 1926. godine kao i oni u veljači 1926. prouzrokovali su mnoge reakcije političara kao i novinske komentare. Njih je najtemeljitije pratilo splitsko *Novo doba*. U članku “Radićeva turneja pod Dalmaciji” upućene su Radiću mnoge zamjerke na njegove govore koje je održao u Dalmaciji najviše što je vrijeđao inteligenciju. Stavove i zaključke nekih njegovih govora u tisku su opovrgavali njegovi politički protivnici među kojima su: Grga Anđelinović, dubrovačka *Hrvatska riječ* list dubrovačkih federalista, samostalni demokrat Prvoslav Grisogono, Svetozar Pribičević, dubrovačka *Narodna svijest*, list Hrvatske pučke stranke.⁵⁰

⁴⁸ Tonči ŠITIN, *n. dj.*, str. 431-479.

⁴⁹ ISTO.

⁵⁰ DAD, FVŽDO, br. 2103 od 7. VII. 1926.

Franko MIROŠEVIĆ: STJEPAN RADIĆ'S SPEECHES HELD IN DALMATIA IN 1926

Summary

Using newspapers, the relevant literature and archival sources the author in this article describes the speeches Stjepan Radić held in Dalmatia and in Bosnia and Herzegovina in 1926. At this time there was an agreement between the Croatian Peasant party and the Radical party so that alongside ministers from the Croatian Peasant party there were Radical ministers in the government. However, this did not prevent Radić from openly speaking out about the unhealthy political conditions in the country, chiefly criticizing his political partners, the Radicals. These outbursts put under a question mark Radić's collaboration with the Radical party. The author analyzes the speeches, makes evaluations and offers some conclusions.

Key words: agreement, equality, Serbs, Croats, Radić's followers, the Radicals, centralism, federalism, corruption.

